

JAMIYATDA OILAVIY (MAISHIY) ZO'RAVONLIK PREVENTSIYASI VA SANKSION-HUQUQIY FILTRLAR SAMARADORLIGINING KRIMINOLOGIK DETERMINANTLARI

Jo'rayev O'zbekxon Dilshodbek o'g'li

Farg'ona davlat universiteti, Huquqshunoslik fakulteti,

Yurisprudensiya yo'nalishi talabasi.

Telefon: +998908451200 E-mail: jurayevxofiz@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23020562>

Annotatsiya. Qonun va Oliy sud Plenumi qarorlari asosida oilaviy zo'ravonlik preventivasi hamda sanksion-huquqiy filtrlarning kriminologik determinantlari tahlil qilingan.

Latentlikni kamaytirish va retsidivizmga barham berish maqsadida ma'muriy-jinoiy sanksiyalarni raqamli monitoring hamda majburiy psixologik korreksiya dasturlari bilan tizimli integratsiya qilish bo'yicha amaliy takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Oilaviy zo'ravonlik, sanksion filtrlar, kriminologik determinizm, Lex.uz, himoya orderi, xulq-atvor korreksiyasi, jazo samaradorligi, kriminologiya, latentlik, profilaktika.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ СЕМЕЙНО-БЫТОВОГО НАСИЛИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТИ САНКЦИОННО-ПРАВОВЫХ ФИЛЬТРОВ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. На основе Закона ЗРУ-829 и постановлений Пленума Верховного суда проанализированы криминологические детерминанты предупреждения семейного насилия и санкционно-правовых фильтров. Для снижения латентности и рецидивизма выдвинуты предложения по системной интеграции административно-уголовных санкций с программами цифрового мониторинга и обязательной психологической коррекции поведения.

Ключевые слова: Семейно-бытовое насилие, санкционные фильтры, криминологический детерминизм, Lex.uz, охранный ордер, коррекция поведения, эффективность наказания, криминология, латентность, профилактика.

CRIMINOLOGICAL DETERMINANTS OF FAMILY (DOMESTIC) VIOLENCE PREVENTION AND THE EFFECTIVENESS OF SANCTION-LEGAL FILTERS IN SOCIETY

Abstract. Based on the Law No. ZRU-829 and Supreme Court Plenum resolutions, the criminological determinants of domestic violence prevention and sanction-legal filters are analyzed. To reduce latency and eliminate recidivism, practical proposals are advanced for the systemic integration of administrative and criminal sanctions with digital monitoring and mandatory behavioral correction programs.

Keywords: Domestic violence, sanction filters, criminological determinism, Lex.uz, protection order, behavioral correction, punishment effectiveness, criminology, latency, prevention.

KIRISH

Yangi O'zbekistonni barpo etish yo'lida xotin-qizlar va bolalar huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini tazyiq va zo'ravonlikdan ishonchli himoya qilishning institutsional hamda huquqiy asoslarini tubdan takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Jamiyatda oilaviy (maishiy) zo'ravonlik profilaktikasi, bolalar orasida nazoratsizlikning oldini olish hamda muhtoj qatlamlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash

tizimining barqarorligi bevosita sanksion-huquqiy filtrlarning kriminologik jihatdan ta'sirchanligi bilan izohlanadi. Ma'muriy-huquqiy va jinoiy determinizm qonuniyatiga ko'ra, moddiy hamda protsessual huquq normalarining takomillashuvi hamda tizimli sud-tergov amaliyotining shakllantirilishi (*sabab*) — latent kriminogen risklarni jilovlash hamda xotin-qizlarning jamiyatdagi rolini umume'tirof etilgan jahon andozalari darajasiga ko'tarishga (*oqibat*) olib keluvchi bosh drayverdir.

Ushbu sohadagi islohotlarni yangi bosqichga olib chiqqan fundamental poydevor — O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 11-apreldagi O'RQ-829-sonli qonunidir. Qabul qilingan ushbu tarixiy hujjat bilan qonunchilik tizimiga ilk bor oilaviy (maishiy) zo'ravonlik, uning jismoniy, ruhiy, jinsiy va iqtisodiy xarakterdagi qirralari, shuningdek, shahvoniy va haqoratomuz shilqimlik kabi subyektning sha'ni, qadr-qimmatini hamda shaxsiy daxlsizligiga tajovuz qiluvchi aniq huquqiy tushunchalar kiritildi. Oila a'zosining boshqa a'zoga nisbatan uning huquqlarini cheklovchi, badanga shikast yetkazuvchi, shaxsiy, mulkiy, mehnat yoki ta'lim olish huquqlarini cheklovchi g'ayriqonuniy harakatlarining kriminologik tahlili, ushbu qilmishlarga qarshi faqatgina ma'muriy bosim choralari emas, balki qat'iy sanksion-huquqiy filtrlar samaradorligini o'rganish zaruriyatini ko'rsatadi.

Biroq, qonunchilik amaliyotining ko'rsatishicha, yangi normalarni to'g'ri kvalifikatsiya qilish hamda odil sudlovni amalga oshirishda moddiy va protsessual normalarni bir xilda tatbiq etish tizimi sudlar uchun plenum darajasidagi strategik tushuntirishlarni taqozo etadi. Aynan sud va tergov organlari tomonidan oilaviy zo'ravonlikning murakkab (jismoniy, iqtisodiy, ruhiy) tarkiblarini differensizatsiya qilish, aybdorning harakatlarini jinoiy moddalar bilan to'g'ri malakalash, jazo tayinlash va jazodan ozod qilish qoidalariga rioya etish preventiv siyosat muvaffaqiyatini belgilaydi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Voyaga yetmaganlarning jinoyatlari haqidagi ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi hamda "Sudlar tomonidan jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida"gi qarorlariga kiritilayotgan o'zgartishlar muhim ahamiyatga ega.

Xususan, voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi tuzilmalarning "bolalar masalalari bo'yicha komissiya" deb qayta nomlanishi, sudlar zimmasiga majburlov choralari qo'llash bo'yicha asoslantirilgan xulosalar yozish majburiyatining yuklatilishi hamda shartli hukm qilingan yoshlarga jamoat tarbiyachisini tayinlash tartibining joriy etilishi kriminologik preventivani yangi bosqichga ko'tardi. Shu bilan birga, o'ta xavfli retsidivistlar, uyushgan guruh a'zolari hamda tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan javobgarlikni og'irlashtiruvchi normalarning qat'iylashtirilishi jazo muqarrarlari prinsipini mustahkamlaydi. Mazkur tadqiqotning bosh maqsadi — Oliy sud Plenumi qarorlari o'zgartishlari va Lex.uz platformasidagi aksilkorrupsion hamda jinoiy normalar prizmasidan, oilaviy (maishiy) zo'ravonlik va shilqimlik holatlarini barvaqt jilovlashda sanksion-huquqiy filtrlarning kriminologik determinantlarini tizimli tadqiq etish hamda odil sudlov amaliyotini takomillashtirishdan iboratdir.

Oila-maishiy munosabatlar doirasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasining amaliy samaradorligi sanksion mexanizmlar va javobgarlik mezonlarining muqarrarligiga tayanadi.

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 59²-moddasida oilaviy (maishiy) zo'ravonlik uchun belgilangan javobgarlik mezonlari oila a'zolarining iqtisodiy, ijtimoiy va jismoniy daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan. Moddaning birinchi qismida mulk, ta'lim olish, sog'liqni saqlash yoki mehnat huquqlarini cheklash, mol-mulkka shikast yetkazish, sha'ni va qadr-qimmatini tahqirlash, qo'rqitish kabi harakatlar uchun ma'muriy sanksiyalar belgilangan.

Moddaning ikkinchi qismida esa oila a'zosini do'pposlash yoki badanga yengil shikast yetkazish kabi harakatlar uchun o'n besh sutkagacha ma'muriy qamoq jazosi nazarda tutilgan.

Ushbu normalar ma'muriy-huquqiy determinizm nuqtai nazaridan oiladagi tajovuzkor xulq-atvorni barvaqt jilovlovchi dastlabki filtr vazifasini bajaradi.

Biroq, ushbu sanksiyalarning qo'llanilish amaliyoti tahlili shuni ko'rsatadiki, oilaviy zo'ravonlikning yuqori latent (yashirin) tabiati sanksion filtrlarning kutilgan kriminologik natijani to'liq berishiga to'sqinlik qilmoqda. Aksariyat hollarda, jabrlanuvchilar iqtisodiy qaramlik, ma'muriy tobelik reflekslari yoki oilani saqlab qolish kayfiyati sababli huquqni muhofaza qiluvchi organlarga murojaat qilishdan o'zlarini tiyadilar. Bunday sharoitda ma'muriy huquqbuzarlik aktini protsessual jihatdan qayd etish va isbotlash mexanizmi qiyinlashadi, bu esa javobgarlikning muqarrarligi prinsipini zaiflashtiradi. Jinoyat va ma'muriy huquq doktrinasiga ko'ra, agar huquqbuzarlik subyekting xatti-harakatlari o'z vaqtida ma'muriy filtrlar orqali jilovlanmasa (sabab), bu holat kelgusida Jinoyat kodeksining 126¹-moddasida nazarda tutilgan og'irroq ijtimoiy xavfli qilmishlarning kelib chiqishiga (oqibat) zamin yaratadi.

Shu bilan birga, 59²-moddada belgilangan jarima sanksiyalarining iqtisodiy tabiati ham ma'muriy amaliyotda muayyan nomutanosibliklarni keltirib chiqarmoqda. Oila a'zosiga nisbatan zo'ravonlik sodir etgan shaxsga solingan ma'muriy jarima, ko'p hollarda, oilaning umumiy budjeti hisobidan to'lanadi. Bu esa jabrlanuvchining iqtisodiy ahvoli yanada yomonlashuviga olib kelib, sanksiyaning tarbiyaviy va preventiv ta'sir kuchini pasaytiradi. O'n besh sutkagacha ma'muriy qamoq jazosi qo'llanilgan holatlarda ham subyekting kognitiv xulq-atvorini o'zgartirishga, uning ruhiy deformatsiyasini davolashga qaratilgan majburiy reabilitatsiya dasturlarining yetishmasligi sezilmoqda. Demak, sanksion-huquqiy filtrlarning deterministik muvaffaqiyati nafaqat jazolash choralarining miqdori bilan, balki zo'ravonlik sodir etgan shaxslarning xulq-atvorini majburiy psixologik korreksiyalash va oilaviy anomaliyalarni barvaqt bartaraf etish tizimining mukammalligi bilan o'lchanadi.

Oila-maishiy munosabatlar doirasidagi g'ayriqonuniy harakatlarga qarshi kurashishning oliy sanksion bosqichi — O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 126¹-moddasida mustahkamlangan jinoiy-huquqiy filtrlar hisoblanadi. Mazkur modda xotiniga (eriga), sobiq xotiniga (sobiq eriga), bir ro'zg'or asosida birga yashayotgan shaxsga yoki umumiy farzandga ega bo'lgan shaxsga nisbatan sodir etilgan qasddan badanga shikast yetkazish, do'pposlash, sha'ni va qadr-qimmatini tahqirlash kabi qilmishlar ma'muriy jazo choralari qo'llanilganidan keyin takroran sodir etilganda jinoiy javobgarlik muqarrarligini belgilaydi [Lex.uz]. Siyosiy-huquqiy determinizm qonuniyatiga ko'ra, ma'muriy ta'sir chorasi bo'lgan 59²-moddaning kutilgan profilaktik samarani bermasligi (*sabab*), avtomatik ravishda subyekt xulq-atvorining jinoiy xarakter kasb etishiga (*oqibat*) va jinoiy sanksiyalar mexanizmining ishga tushishiga olib keladi.

Biroq, jinoiy-huquqiy amaliyot o'rganilganda, 126¹-moddaning kvalifikatsiya qilinishi va aybdorning harakatlarini jinoiy moddalar bilan to'g'ri malakalashda muayyan protsessual kolliziylar (qarama-qarshiliklar) ko'zga tashlanadi. Oliy sud Plenumi tushuntirishlarida alohida ta'kidlanganidek, oilaviy ruhiy, iqtisodiy va jinsiy zo'ravonlik tushunchalarining chegaralari ko'pincha tergov va sud organlari tomonidan umumiy jinoyat tarkiblari (masalan, bezorilik, haqorat qilish yoki qasddan badanga shikast yetkazish) bilan chalkashtirib yuborilmoqda.

Masalan, oilaviy iqtisodiy zo'ravonlik tarkibidagi "mol-mulkka qasddan shikast yetkazish" qilmishi ko'p hollarda Jinoyat kodeksining 173-moddasi bilan noto'g'ri kvalifikatsiya

qilinadi. Bu esa sud amaliyotida yagona yondashuvning buzilishiga va sanksion filtrlarning kriminogen vaziyatga proaktiv ta'sir ko'rsatish quvvatini pasaytiradi.

Bundan tashqari, jinoiy jazo tizimida ham faqatgina ozodlikni cheklash yoki ozodlikdan mahrum etish kabi izolyatsiya choralariga tayanib qolish maishiy zo'ravonlik retsidivizmini batamom jilovlay olmaydi. Penitensiar psixologiya qoidalariga ko'ra, zo'ravonlik sodir etgan subyektning kognitiv-reflektor dunyoqarashi o'zgaras ekan, u jazo muddatini o'tab oila bag'riga qaytganidan so'ng jabrlanuvchiga nisbatan tajovuzni yanada og'irroq shaklda davom ettirishi xavfi yuqori bo'lib qoladi. Shuning uchun ham amaldagi sanksion filtrlarni majburiy psixologik korreksiya qilish va xulq-atvorni o'zgartirish bo'yicha reabilitatsiya dasturlari bilan to'liq integratsiya qilish lozim. Demak, Jinoyat kodeksining 126¹-moddasi deklarativ xarakterdan xoli bo'lib, oilaviy daxlsizlikni ishonchli himoya qiluvchi tirik mexanizmga aylanishi uchun protsessual malakalash va kriminologik profilaktika tizimining o'zaro mutanosibligini ta'minlash qonuniy imperativdir.

Sanksion jazo choralari bilan birga tajovuzkorlarning xulq-atvorini majburiy psixologik korreksiyalash (Behavioral Correction) dasturlarini institutlashtirish.

Amaliyotda oilaviy (maishiy) zo'ravonlik sodir etgan shaxslarga faqat ma'muriy jarima solish yoki qisqa muddatli izolyatsiya qilish choralari subyektning kognitiv dunyoqarashini o'zgartirishda yetarli kriminologik samara bermayapti. Taklif: Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 59²-moddasi va Jinoyat kodeksining 126¹-moddasi sanksiyalari doirasida jazo muddatini o'tayotgan shaxslar uchun Ijtimoiy himoya milliy agentligi hamda sog'liqni saqlash organlari nazorati ostida g'azabni boshqarish va oilaviy etika bo'yicha majburiy psixologik korreksiya kurslarini qonunan majburiy etib belgilash lozim. Sanksiya muddatining tugashi subyektning ushbu profilaktik dasturlardan muvaffaqiyatli o'tganligi haqidagi ekspert xulosasi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lanishi shart.

Oila-maishiy munosabatlardagi zo'ravonlik va shilqimlik aktlarining latent (yashirin) qolish darajasi yuqoriligi sanksion filtrlarning o'z vaqtida ishlashiga to'sqinlik qilmoqda. Taklif: Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risidagi qonunchilikka o'zgartirish kiritib, profilaktika inspektorlari tomonidan beriladigan himoya orderlari talablarini buzish ehtimoli yuqori bo'lgan shaxslarga nisbatan elektron geolokatsiya va raqamli monitoring (elektron brasletlar yoki maxsus mobil simulyatorlar) tizimini joriy etish zarur. Agar tajovuzkor jabrlanuvchiga qonunda belgilangan masofadan yaqinroq kelsa, tizim inson omilisiz huquqni muhofaza qiluvchi organlarga avtomatik signal yo'llashi va bu holat prokuror sanksiyasiz to'g'ridan-to'g'ri Jinoyat kodeksining 126¹-moddasi bilan jinoiy ish ochishga asos bo'lishi qonunchilikda mustahkamlanishi shart.

Ilgari surilgan proaktiv va kriminologik jihatdan asoslangan tashabbuslarning sud-tergov amaliyotiga integratsiya qilinishi quyidagi ijobiy natijalarni kafolatlaydi:

Retsidivizmning kamayishi: Zo'ravonlik sodir etgan shaxslarning xulq-atvori majburiy korreksiyalanishi natijasida sanksiyani o'tab chiqqan subyektlarning oila bag'riga qayta tajovuzkor shaklda qaytishi va retsidiv (takroriy) jinoyatlar sodir etishi xavfi batamom jilovlanadi.

Latentlik darajasining pasayishi: "Aqlli monitoring" tizimi orqali jabrlanuvchilarning daxlsizligi real vaqt rejimida ta'minlanadi, bu esa ma'muriy tobelik va qo'rquv reflekslarini sindirib, huquqbuzarliklarni barvaqt aniqlash ko'rsatkichlarini oshiradi.

Yagona sud amaliyoti Oliy sud Plenumi tushuntirishlari hamda raqamli filtrlarning uzviyligi natijasida tergov va sud organlarida oilaviy (maishiy) zo'rvonlik tarkiblarini to'g'ri kvalifikatsiya qilish hamda odil sudlovni adolatli amalga oshirish mexanizmi qaror topadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jamiyatda oilaviy (maishiy) zo'rvonlik preventivasi va sanksion-huquqiy vositalar samaradorligi uzviy siyosiy-huquqiy hamda kriminologik determinizm qonuniyatlariga tayanadi. Faqatgina quruq jazolash yoki oilaning umumiy budjetiga zarar yetkazuvchi ma'muriy jarimalar tizimiga suyanib qolish (sabab) — oila-maishiy munosabatlar doirasidagi anomalialarni, subyektlar ongidagi kognitiv deformatsiyalarni va latent jinoyatchilik genezisini (oqibat) ildizi bilan to'xtata olmaydi.

O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 11-apreldagi O'RQ-829-sonli Qonuni hamda yangi tahrirdagi Konstitutsiyaviy normalar mamlakatimizda xotin-qizlar va bolalar huquqlarini himoya qilishning mukammal huquqiy asosi hisoblanadi. Mazkur ilg'or normalarning hayotiy isboti sudlarda yagona amaliyotni shakllantirishga doir Oliy sud Plenumi qarorlarining protsessual aniqligiga hamda davlat apparatining funksional shaffofligiga bog'liqdir. Oilaviy jismoniy, ruhiy, iqtisodiy va jinsiy zo'rvonlik tushunchalarining qonuniy sharhlari huquqni qo'llovchilar zimmasiga har bir qilmishni to'g'ri malakalash majburiyatini yuklaydi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish joizki, taklif etilayotgan majburiy xulq-atvor korreksiyasi dasturlari hamda raqamli proaktiv monitoring tizimlarining qonunchilikka implementatsiya qilinishi zo'rvonlik sodir etishga moyil bo'lgan shaxslarda qonunga hurmat va ijtimoiy mas'uliyat refleksini shakllantiradi. Jazolash mexanizmlarining deklarativ formatdan to'liq ijtimoiy-huquqiy rehabilitatsiya modeliga o'tishi Yangi O'zbekistonda xotin-qizlar va bolalar huquqlarini tazyiqlardan ishonchli himoya qilishning, oilaviy daxlsizlikni ta'minlashning va qonun ustuvorligini mustahkamlashning eng oliy kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (yangi tahriri).2023-yil.
2. O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 11-apreldagi "Xotin-qizlar va bolalar huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilish tizimi yanada takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-829-sonli Qonuni
3. O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi (59² va 206¹-moddalar). 01.04.1995
4. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi (126¹-modda). 01.04.1995